

УДК 811.161.2'367.625

Н. А. Березовська-Савчук

ДИСТРИБУТИВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУБ'ЄКТНИХ ДІЄСЛІВНИХ ПРЕДИКАТІВ СТАНУ

Березовська-Савчук Н. А. Дистрибутивні характеристики суб'єктних дієслівних предикатів стану.

У статті проаналізовано дистрибутивні характеристики суб'єктних дієслівних предикатів внутрішнього та зовнішнього стану; визначено основні структурні схеми і модельні різновиди речень, які формують ці предикати; виявлено валентнісні ознаки дієслів як організаційних центрів речень із семантикою стану.

Ключові слова: дієслівний предикат, стан, суб'єктна синтаксема, внутрішній стан, зовнішній стан.

Березовская-Савчук Н. А. Дистрибутивные характеристики субъектных глагольных предикатов состояния.

В статье проанализированы дистрибутивные характеристики субъектных глагольных предикатов внутреннего и внешнего состояния; определены основные структурные схемы и модельные разновидности предложений, которые формируют эти предикаты; определены валентностные признаки глаголов как организационных центров предложений с семантикой состояния.

Ключевые слова: глагольный предикат, состояние, субъектная синтаксема, внутренне состояние, внешнее состояние.

Berezovska-Savchuk N. A. Subjective verbal predicate of state and its distributive characteristics.

The article analyzes the distributional characteristics within subjective verbal predicates of internal and external state and determines basic model types of sentences that form these kinds of predicates. This paper also identifies the verbs valence features organizing the sentence centers with the state semantics. It is noted that the system search in the structural language organization and attempts to represent the syntactic notions not only through their structural, but also by means of their propositional and semantic features stimulate linguistics development. This research confirms the idea that formalized expressions of a sentence structure (sentence block / model) allow to spread, expand and define the outlines of “external” and “internal” circulating. Moreover correlation of formal and content aspects in a sentence can be clearly defined. Besides this approach opens new perspectives in the study of word stock and syntax interrelation, including the lexical units that fill a sentence model / block organizing semantic structure of the sentence.

Furthermore this paper emphasizes that the leading role in the organizing syntactic structure and optimal representing of the predicate syntagmatic potential belongs to its meaning. Language investigation demonstrates that each syntactic structure formation mostly depends on two basic notions such as the semantic structure of words illustrating a predicate and the manifestation of its components in a certain distributive word setting. The results of this research draw to conclusion that the implementation of model semantics in sentence with verbal predicates depends on the way of expressing the subjective syntactic unit. This article also outlines the basic forms of a subject in the sentence structure.

Key words: verbal predicate, state, subjective syntactic unit, internal state, external state.

Речення із суб'єктними предикатами репрезентують в українській мові конструкції, що містять указівку на локалізацію стану в його безпосередньому носії. Обов'язкове заповнення лівобічної (суб'єктної) позиції засвідчує одновалентність предикатів, що визначена передусім особливостями їхньої семантики.

У мовознавчій науці усталеним є твердження про те, що суб'єктна синтаксема в реченнях із предикатами стану позначає

пацієнса (Т. Булигіна, В. Виноградов, І. Вихованець, Г. Золотова, О. Леута, Т. Масицька та ін.). Предикат стану позначає те, що виникає без участі суб'єкта, однак локалізується саме в ньому. Лексична й формальна реалізація суб'єктної синтаксеми залежить від власне типу предиката, оскільки прислівникові й дієслівні предикати її визначають по-різному.

Дієслівні предикати на позначення стану в українській мові відкривають чітку лівобічну позицію, реалізовану в моделі **S – Praed_{st}V_f**.

Дослідники стверджують, що аналізований тип речень передбачає організацію предикатами, які позначають передусім внутрішній стан суб'єкта-особи (Н. Арват, Е. Діланян, Г. Залізняк, А. Камалова, З. Ключникова, О. Леута, О. Семенюк, Г. Серпутько, Т. Смирнова та ін.), однак ми припускаємо, що у виділеній моделі можуть також функціонувати дієслова на позначення зовнішнього стану предмета чи явища навколишньої дійсності. Таке припущення базоване на облігаторності суб'єктної синтаксеми в реченнях, що мають двокомпонентну структуру.

Загалом виділені речень зі значенням зовнішнього стану предмета є доволі проблемним. Складність вичленування цієї моделі пов'язана з невизначеним статусом самого поняття «стан предмета» як явища семантико-синтаксичної організації мови. Ускладнює вичленування цієї моделі і своєрідний семантичний синкретизм: тісний зв'язок моделі стану предмета з моделлю характеристики предмета (якості). Окрім того, існує безпосередній зв'язок між цією моделлю і дієслівними моделями зі значенням дії. Форми теперішнього часу зумовлюють узагальнену референцію і генералізують значення, трансформуючи дію у якість і стан [4, с. 145–147].

Основна модель речень із суб'єктними дієслівними предикатами стану реалізована в українській мові кількома структурними схемами, зокрема: 1) **N₁ – V_f**; 2) **N₃ – V_f**; 3) **N₄ – V_f**. Структурні схеми речень сформовані відповідно до форми вираження суб'єктної синтаксеми, від цього залежить і їхнє семантичне наповнення.

У реченнях першого типу суб'єкт виражений формою називного відмінка (**N₁**), що є типовим для речень із дієслівними предикатами психічного або емоційного стану Граматична структура таких речень не вимагає жодних додаткових засобів для уточнення чи створення

модельної семантики, а отже, вона є класичним зразком організації речення з дієсловом за формою «суб'єкт + предикат», типовим для української мови.

Суб'єктна синтаксема, виражена формою називного відмінка іменної частини мови, має найчастотнішу реалізацію в реченнях із дієслівними предикатами дії в українській мові. Цей компонент властивий і конструкціям із загальною семантикою внутрішнього стану особи, і структурам, що актуалізують уявлення про зовнішній стан предмета чи явища навколишньої дійсності.

Речення із загальною семантикою **внутрішнього стану**, для яких характерний суб'єкт у формі називного відмінка, формують дієслівні предикати, що позначають:

1) фізіологічний стан істоти (особи), зокрема:

а) хворобливий фізіологічний стан (*хворіти, нездужати, слабувати, знемагати, температурити, мліти, дрижати, непритомніти*), наприклад: *Канітан хворіє, просить зайти* (О. Гончар); *Мати нездужала* (М. Рильський);

б) стан сну, марення (*спати, куняти, дрімати, подрімувати, марити, снити*), наприклад: *Та які вже можуть бути до неї доручення. Спить вона* (Є. Гуцало); *Їдуть далі; сіпачка той куняє* (О. Кониський);

2) фізичний стан, спричинений дією високої чи низької температури (*мерзнути, дубіти, холонути, дерев'яніти, клякнути, грітисся*), наприклад: *Татарин змерз, то спробуй його вкоськай* (Л. Костенко); *Баран сидів у своїй комірці і грівся* (І. Франко);

3) психо-емоційний стан, а саме:

а) негативний (тяжкий, пригнічений) внутрішній стан суб'єкта (*горювати, журитися, печалитися, сумувати, тужити, хандрити*), наприклад: *Пані горювала, боячись, що діти від цього можуть втратити апетит* (І. Пільгук); *Засумувала панночка, аж змарніла і зблідла* (Марко Вовчок);

б) стан, спричинений гнівом (*злоститися, сердитися, гніватися, злитися, лютувати, шаленіти, несамовитіти, сатаніти, дратуватися*), наприклад: *Адальберт, зніяковівши, розгнівався, суворо глянув на Анну* (І. Пільгук); *Потан дратувався і не дивився на неї* (М. Коцюбинський);

в) стан нудьгування, бездіяльності (*скучати, нудьгувати,*

нудитися, нидіти, томитися), наприклад: *З чого ви, матусю, берете, що я скуваю, нуджусь?* (О. Кониський); *Христя теж нудьгує, не знає, де дітися* (Панас Мирний);

г) емоційний стан суб'єкта, зумовлений почуттям сорому (ніяковіти, соромитися, губитися, бентежитися), наприклад: *Я зніяковів, густо почервонів* (Ю. Мушкетик); *Тихо сміється, він бентежить* (Леся Українка);

г) стан неспокою, хвилювання (хвилюватися, непокоїтися, нервуватися), наприклад: *Бувало, що листи не надходили п'ять чи шість днів. Він непокоївся, нервувався* (М. Коцюбинський);

д) позитивний (піднесений, радісний) стан суб'єкта (радіти, тріумфувати, веселитися, тішитися, пишатися, промінитися, сяяти), наприклад: *Жінка щebetала, раділа* (В. Підмогильний); *Дядя Варфоломій тріумфує* (М. Хвильовий);

4) стан інтелектуальної діяльності суб'єкта (думати, міркувати, обмірковувати, мізкувати, гадати, мудрствувати), наприклад: *А цей стоїть, дивиться за ріку й міркує* (Д. Міщенко); *Він зупинився і дивиться перед собою, і міркує* (У. Самчук).

Для речень із загальною семантикою **зовнішнього стану** предмета чи явища навколишньої дійсності нехарактерний широкий значенневий діапазон, із-поміж суб'єктних дієслівних предикатів, які ці речення організують, можна виділити два типи, що позначають:

1) оптичний стан суб'єкта (блищати, блистити, блимати, бовваніти, виднітися, вилискувати, жевріти, іскритися, майоріти, маячити, мерехтіти, мигіти, горіти, поблискувати, проблискувати, світитися, сяяти, палати), наприклад: *Плесо. Блищить вода, така густа, чорна, брудна, але блищить* (І. Микитенко); *Між листом жовтий сяє мак* (І. Драч); *Сніг іскриться на полях* (М. Стельмах);

2) стан суб'єкта, визначений за його кольоровими властивостями (чорніти, біліти, сіріти, зеленіти, синіти, ліловіти, сизіти, голубіти, червоніти, багряніти, рожевіти, рум'янитися, жовтіти, золотитися), наприклад: *Багрянє захід* (А. Шиян); *Ясніє небо* (А. Ткаченко); *Степ чорніє, і могила з вітром розмовляє* (Т. Шевченко).

Поряд з основною структурною схемою речень із дієслівними предикатами стану, де суб'єкт виражений типовою формою називного відмінка, в українській мові активно функціонують речення схеми

(**праер** $N_2 + N_1$) – V_f . Цю схему можна розглядати як різновид основної, оскільки в ній представлено розчленований суб'єкт: названо носія стану – пацієнса і місце локалізації стану – як правило, частину тіла чи орган істоти (особи). Пацієнс у реченнях аналізованої схеми виражений прийменниковою формою родового відмінка у (**в**) N_2 , місце локалізації стану – формою називного відмінка, наприклад: *У селі ніхто розумний не нагадує і не дає Дарусі конфет: знає, що від солодкого в неї **болить голова*** (М. Матіос). Такий спосіб репрезентації суб'єкта виправданий тим, що назви частин тіла самостійного семантико-синтаксичного статусу не мають і можуть становити тільки частину суб'єкта чи об'єкта, а прийменниково-відмінкова форма пересувається з детермінантної (локативної) позиції у прислівну (суб'єктну), перетворюючись на функціональний еквівалент називного у функції суб'єкта стану [6, с. 161–162].

У межах аналізованої структурної схеми функціонують два семантичні типи дієслівних предикатів внутрішнього стану, що позначають:

1) хворобливий фізіологічний стан (*боліти, нити, ломити, розколюватися, тріщати, свербіти*), наприклад: *В неї ще зранку **болить голова*** (І. Нечуй-Левицький); *У Марії **голова тріщить*** (У. Самчук);

2) фізичний стан, спричинений дією високої чи низької температури, а також стан фізичного ушкодження (*некти, холонутти, дубіти, дерев'яніти, пухнути, набрякати, синіти*), наприклад: *Тільки тепер Бойко відчув, що в нього **змерзли ноги*** (Г. Шкурупій); *У Стаха **занепокоїлись руки**, він їх стиснув до болю, а далі поліз по кисет* (М. Стельмах).

Особливість речень такої схеми полягає в тому, що їхня структура може розширюватися за рахунок уведення третього компонента суб'єктної синтаксеми у формі місцевого відмінка: *А тут аж **шкура на голові в нього болить** від тих думок* (М. Коцюбинський), а також скорочуватися внаслідок вилучення вказівки на носія стану у формі родового відмінка: ***Руки зовсім задубіли** від морозу, й пальці ледве ворушились* (В. Винниченко); *Та й **шия вся свербіла, палала*** (О. Кобилянська).

У реченнях другої структурної схеми суб'єктна синтаксема виражена безприйменниковою формою давального відмінка (N_3). У

таких синтаксичних конструкціях у ролі предикатів виступають безособові дієслова або особові дієслова в безособовому значенні. У таких реченнях репрезентовано уявлення про стан, що повністю охоплює суб'єкт [4, с. 144], однак «суб'єкт у такому безособовому реченні ніби відсунений на задній план, на ньому не фіксується увага, тобто дія характеризується як особа, якій приписується певний стан» [7, с. 99].

В українській мові речення із суб'єктом стану, вираженим формою давального відмінка, організовують дієслівні предикати на позначення:

1) фізичного та фізіологічного стану (*боліти, свербіти, муляти*), наприклад: *Такого, як мій колега, витримає не кожен: злязиковий, причіпливий, все йому муляє* (О. Гончар); *Мені болить, божественний* (В. Підмогильний);

2) психо-емоційного стану (*непокоїтись, тішитися*), наприклад: *Чогось їй непокоїлось* нині, *чогось скімлив смуток в душі* (М. Стельмах); *Не тішитися й мені в піснях, Коли душа скимить* (Б. Лепкий).

Особливістю давального відмінка як способу вираження суб'єкта є те, що ця форма властива реченням, що містять заперечення, наприклад: *Мені не працюється; Йому не співається; Їй не сидиться* тощо. Для того, щоб уникнути заперечення, до структурної схеми вводять адвербіальну квалітативну синтаксему (*добре, гарно, погано* і под.): *Мені добре працюється; Йому гарно співається; Їй кепсько сидиться*. У такому випадку дієслова виступають у ролі зворотних і їхня семантика набуває ознак статичності [1, с. 116; 5, с. 96–97]. Н. Кавера стверджує, що речення цього структурного типу мають розмовний характер. На відміну від предикатів внутрішнього стану істоти, виражених прислівниковими дериватами, такі ж за значенням дієслівні предикати обмежено поєднуються з давальним суб'єктом стану [3, с. 89].

Для аналізованої схеми характерне розщеплення суб'єктної синтаксеми, унаслідок чого доцільно говорити про структурний різновид (**праер** N₅ / 6 + N₃) – V₆, де суб'єкт виражений поєднанням безприймникової форми давального відмінка з прийменниковою формою орудного або місцевого відмінка, наприклад: *Ярославові наморочилось у голові, душа була налита чимось важким і холодним*

(Ю. Мушкетик). У таких реченнях давальний відмінок виражає «суб'єкт як цілісну істоту», а орудний і місцевий – локалізацію, у межах якої розгортається предикатний стан [3, с. 90]. В українській мові речення аналізованої схеми формують дієслівні предикати, що позначають:

1) хворобливий фізіологічний стан (*двоїтися, троїтися, темніти, тьмаритися, боліти, нити, млоїти, тріцяти, свербіти, зудіти, муляти, мутитися, паморочитися, крутитися*), наприклад: *Орликові потемніло в очах* (І. Лепкий); *Марії запаморочилося в голові* (О. Забужко);

2) неспокійний емоційний стан, наприклад: *Він народився під такою зіркою, що щось в душі двоїлося йому* (Л. Костенко); *Прудкі несподівані радощі такеньки усіх обхопили, що у голові їй закрутилося, у очах усе округи заходило й затанцювало* (Марко Вовчок).

Розчленована суб'єктна синтаксема дієслівних предикатів внутрішнього стану може скорочуватися за рахунок вилучення компонента на позначення істоти. Тоді носієм суб'єктної ознаки слугує форма місцевого чи орудного відмінка іменників зі значенням частини тіла або органу людини, де розгортається стан [3, с. 90], наприклад: *Може, завтра вже вишиється, мовила пізня гостя, відчуваючи, як у горлі засвербіло* (Є. Гуцало).

Реченням третьої структурної схеми властиве вираження суб'єктної синтаксеми безприменниковою формою знахідного відмінка (N₄), наприклад: *Однак мене морозить. Щось од спини розлазиться холодними мурашками по всьому тілу, і щелепи трясуться* (М. Коцюбинський).

Особливістю цієї схеми є те, що її речення здатні формувати лише дієслівні предикати на позначення хворобливого фізіологічного стану (*морозити, лихоманити, трусити, трясти, тіпати, млоїти, душити, ломити*), наприклад: *Сьогодні зранку Іван почувався зовсім кепсько – його лихоманило, він ледве вів машину...* (Ю. Мушкетик); *В мене тіло біле, болить мене дуже* (І. Франко).

Проте доволі частими в українській мові є випадки переносного позначення дієсловами психо-емоційного стану суб'єкта, як-от: *Мене поглинуло з головою, я не міг стримати свого здивування й захвату* (Ю. Покальчук). У такому разі для позначення стану використовують

дієслово іншої семантичної групи (руху, переміщення, конкретної фізичної дії тощо), унаслідок чого відбувається «зміщення вектора основних метафоричних переносів: із конкретно-фізичної сфери на сферу нефізичну, духовну» [4, с. 156].

Загалом у мовознавстві немає єдиної думки щодо вираження суб'єкта в реченнях із дієслівними предикатами стану формами непрямих відмінків, оскільки часто з формального погляду їх тлумачать як об'єктні синтаксеми. Проте видається доцільним дотримуватися твердження про те, що в односкладних реченнях «відхід від традиційної форми вираження підмета (N_1) не порушує природи суб'єкта, бо це синтаксична категорія, словесне вираження якої більш вільне, ніж конкретний граматичний підмет» [2, с. 30]. З огляду на це можна стверджувати, що суб'єкт у реченнях із дієслівними предикатами, виражений формами давального й знахідного відмінків, є непрямим [2, с. 28–30], таким, що виконує «вторинну семантико-синтаксичну функцію» [1, с. 117; 5, с. 97–98].

Отже, предикати зі значенням стану репрезентують одну з тих категорій, яка має особливе вираження в українській мові й послуговується для цього низкою спеціалізованих і неспеціалізованих засобів. Як семантична категорія «стан» відображає в українській мовній свідомості концептуальні уявлення про статичність, пасивність, неконтрольованість зовнішніх стосовно неактивного суб'єкта подій. Стан також усвідомлений як один з аспектів емоційного змісту людської психіки, за якого суб'єкт (людина, особа) не в змозі впливати на цей зміст, бо він повністю визначений зовнішніми впливами.

Реалізація модельної семантики речень із дієслівними предикатами залежить від форми вираження суб'єктної синтаксеми. Основною формою позначення суб'єкта є називний відмінок (N_1), спеціалізований на вираженні носія стану, названого дієсловом. Поряд із цим у реченнях моделі $S - \text{Praed}_{st}V_f$ актуалізовані форми давального (N_3) й знахідного (N_4) відмінків, що засвідчують участь у них «непрямого суб'єкта».

Для речень із дієслівними предикатами стану властиві структурні варіанти з розчленованим суб'єктом, як-от: ($\text{praep } N_2 + N_1$) – V_f , ($\text{praep } N_{5/6} + N_3$) – V_f . Структурні різновиди засвідчують локалізацію стану, названого дієсловом, в тій чи тій частині тіла або органі суб'єкта,

який при цьому виступає в ролі узагальнювального показника.

Література

1. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови : [монографія] / І. Р. Вихованець. – К. : Наукова думка, 1992. – 222 с.
2. Истрина Е. С. Субъект и подлежащее как синтаксические термины / Е. С. Истрина // Ученые записки Казахского гос. ун-та им. С. М. Кирова. – Т. 11: Русский язык, казахский язык, история. – 1946. – С. 25–37.
3. Кавера Н. В. Семантична типологія предикатів стану : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Н. В. Кавера. – К., 2007. – 206 с.
4. Леута О. І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові : [монографія] / О. І. Леута. – К. : Такі справи, 2008. – 208 с.
5. Мацицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності : [монографія] / Т. Є. Мацицька. – Луцьк : Волинський держ. ун-т імені Лесі Українки, 1998. – 206 с.
6. Межов О. Г. Прийменниково-відмінкові засоби вираження суб'єктної та об'єктної синтаксеми / О. Г. Межов // Граматика слова і граматики мови : [зб. наук. праць] / [ред. А. П. Загнітко]. – Донецьк : ДонНУ, 2005. – С. 152–174.
7. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення : [монографія] / М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 1986. – 176 с.

Стаття надійшла до редакції 23.10.2015 р.